

بسم الله الرحمن الرحيم

روش‌های تفسیری

سیدرضا مؤدب

(عضو هیئت علمی دانشگاه قم)

محمد رضا عزتی فردوئی

تابستان ۱۳۹۸

درسمانگاه
علوم قرآن و حدیث

مؤدب، سیدرضا، ۱۳۴۱ -

روش‌های تفسیری / سیدرضا مؤدب، محمدرضا عزتی فردویی؛ [برای] وزارت علوم تحقیقات و فناوری مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸.
پانزده، ۲۲۵ ص.: جدول. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛؟؟؟: قرآن پژوهی؛؟؟)

ISBN: 978-600-298-253-7

بها:؟؟؟ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیپا.

کتابنامه. ص. [۲۰۷-۲۱۴]؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. تفاسیر -- تاریخ و نقد. ۲. Qur'an -- Commentaries -- criticism and History. ۳. تفاسیر شیعه -- نقد و تفسیر. ۴. Qur'an -- hermeneutics Shiite -- interpretation and Criticism. ۵. تفسیر قرآن با قرآن.
۶. Koran the by Commentaries *Koran. الف. عزتی فردویی، محمدرضا، ۱۳۷۰- ب. ایران. وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور. ج. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. د. عنوان.

۲۹۷/۱۹

BP۹۲/م۹۹ ۱۳۹۷

شماره کتابشناسی ملی

۵۵۸۵۴۲۳

روش‌های تفسیری

مؤلفان: حجت‌الاسلام دکتر سیدرضا مؤدب (عضو هیئت علمی دانشگاه قم) و محمدرضا عزتی فردویی

ناظر: حجت‌الاسلام والمسلمین علی اکبر بابایی

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسگری

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۸

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت:؟؟؟ تومان

این اثر با حمایت مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور تدوین شده و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

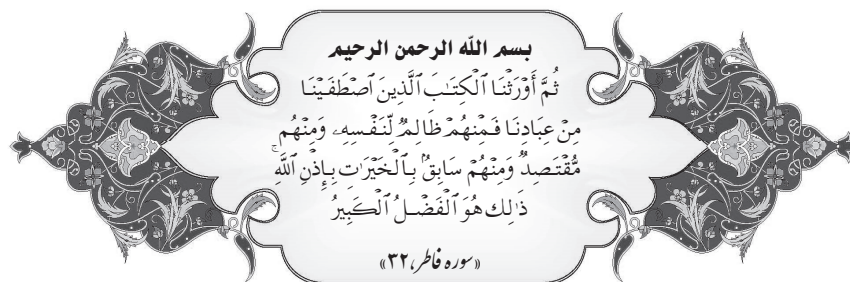
(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) شماره: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۲۶۰۰۲۶۴۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن مرکز

علوم قرآن و حدیث، رشته دیرپای دانشگاهی است که عزت انتساب آن به قرآن کریم و حدیث شریف موجب شده تا جامعه، انتظارات علمی، ارزشی و حتی عاطفی ویژه‌ای از آن داشته باشد. از این رو «مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور» با هدف تحول و تعالی نظام تولید علم و تربیت نیروی انسانی قرآنی متناسب با نیاز کنونی جامعه اسلامی، بازنگری و تجمیع برنامه‌های درسی دوره کارشناسی رشته علوم قرآن و حدیث را در دستور کار قرار داد.

انجام این مأموریت با مشارکت صاحب‌نظران علوم قرآن و حدیث و زمینه‌های مرتبط، پنج سال به طول انجامید که حاصل آن، برنامه درسی مشتمل بر ۱۰۰ واحد مشترک و شش مجموعه اختیاری ۳۵ واحدی با عناوین «مطالعات قرآن»، «مطالعات حدیث»، «تربیت دبیر آموزش قرآن و حدیث»، «تربیت مربی آموزش قرآن و حدیث»، «هنرهای قرآنی (قرائت و کتابت)» و «فرهنگ و رسانه» است.

نقشه راه این تحول ضروری می‌نمود که درسنامه‌های رشته نیز، طراحی و تدوین شود. این کار با شناسایی و جلب مشارکت استادان بسیاری از گروه‌های آموزشی کشور و با مدیریت «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «دانشگاه قرآن و حدیث» انجام شد.

این اقدامات، نخستین گام در ارتقای محتوا و انسجام درونی این رشته بود که بی‌گمان از نقص و نارسایی مبرّا نیست. امید می‌رود این برنامه و درسنامه‌های آن مورد عنایت استادان و دانشجویان گرامی قرار گیرد و با نظرات مشفقانه و انتقال تجربیات اجرای آن، این مرکز را در بازنگری مجدد برنامه کارشناسی و بازطراحی مقاطع تحصیلات تکمیلی همراهی کنند.

مرکز هماهنگی و توسعه

پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۴۵۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان کتاب درسی در زمینه مطالعات قرآنی برای دانشجویان رشته علوم قرآن و حدیث و تفسیر در مقطع کارشناسی فراهم شده است که البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های نویسندگان محترم اثر، حجت‌الاسلام دکتر سیدرضا مؤدب و جناب آقای محمدرضا عزتی فردوئی و نیز از ناظر محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای علی اکبر بابایی سپاسگزاری کند.

همچنین از نقش حمایتی مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور و تلاش‌های اعضای محترم کارویژه مدیریت تدوین درسنامه‌های قرآنی و همه‌ی عزیزانی که در آماده‌سازی و انتشار این اثر نقش داشته‌اند؛ سپاسگزاری می‌شود.

فهرست مطالب

مقدمه ۱

درس اول: کلیات ۱ (تعریف مفاهیم)

اهداف درس	۳
مفهوم تفسیر و تفاوت آن با ترجمه	۳
مفهوم تأویل و تفاوت آن با تفسیر	۴
اهمیت تفسیر	۷
مفهوم روش‌های تفسیری و اقسام آن	۷
مفهوم گرایش‌های تفسیری و اقسام آن	۹
مفهوم مکاتب تفسیری	۹
تفاوت مکاتب با روش‌ها و گرایش‌های تفسیری	۱۰
مفهوم اتجاهات و الوان تفسیری	۱۰
ضرورت و اهمیت روش‌ها و گرایش‌های تفسیری	۱۱
دسته‌بندی روش‌ها و گرایش‌های تفسیری و ساختار کتاب	۱۲
○ چکیده	۱۳
○ پرسش	۱۳
○ پژوهش	۱۳
○ منابع برای مطالعه	۱۴

درس دوم: کلیات ۲ (پیشینه روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، سیر تاریخی تفاسیر و...)

اهداف درس ۱۵

۱۵	پیشینه تفسیر
۱۶	روند شکل‌گیری روش‌ها و گرایش‌های تفسیری
۱۹	مصادر تفسیری شیعه و اهل سنت
۲۰	سیر تاریخی مهم‌ترین تفاسیر شیعه به لحاظ روش و گرایش
۲۲	سیر تاریخی مهم‌ترین تفاسیر اهل سنت به لحاظ روش و گرایش
۲۳	طبقه‌بندی تفاسیر
۲۴	طبقه‌بندی تفاسیر براساس روش‌های تفسیری
۲۴	طبقه‌بندی تفاسیر براساس گرایش‌های تفسیری
۲۵	○ چکیده
۲۵	○ پرسش
۲۶	○ پژوهش
۲۶	○ منابع برای مطالعه

درس سوم: روش تفسیر قرآن به قرآن در قرآن

۲۷	اهداف درس
۲۷	تعریف روش تفسیر قرآن به قرآن
۲۷	پیشینه تفسیر قرآن به قرآن
۲۸	بررسی دیدگاه‌های مختلف در به کارگیری روش تفسیر قرآن به قرآن
۲۸	۱. دیدگاه قرآن بسندگی در تفسیر
۲۸	نقد دیدگاه قرآن بسندگی در تفسیر
۳۰	۲. دیدگاه استفاده حداکثری از قرآن در تفسیر
۳۰	اهمیت روش تفسیر قرآن به قرآن در قرآن
۳۱	مبانی و دلایل قرآنی روش تفسیر قرآن به قرآن
۳۵	گونه‌شناسی روش تفسیر قرآن به قرآن
۳۷	○ چکیده
۳۷	○ پرسش
۳۸	○ پژوهش
۳۸	○ منابع برای مطالعه

درس چهارم: تفسیر قرآن به قرآن در آثار اهل بیت علیهم‌السلام

۳۹	اهداف درس
۳۹	جایگاه روش تفسیر قرآن به قرآن نزد اهل بیت

۳۹	۱. سنّت قولی معصومان <small>عليهم السلام</small> در تفسیر قرآن به قرآن
۴۰	۲. سنّت عملی معصومان <small>عليهم السلام</small> در تفسیر قرآن به قرآن
۴۱	جایگاه سنّت در روش تفسیر قرآن به قرآن
۴۴	مبانی و دلایل روایی تفسیر قرآن به قرآن
۴۵	بررسی دلایل مخالفان تفسیر قرآن به قرآن
۴۶	○ چکیده
۴۷	○ پرسش
۴۷	○ پژوهش
۴۷	○ منابع برای مطالعه

درس پنجم: روش تفسیر قرآن به قرآن در آرای صحابه و تابعین

۴۹	اهداف درس
۴۹	مفهوم صحابه و تابعین
۵۰	مفهوم تفسیر قرآن به قرآن از دیدگاه صحابه و تابعین
۵۱	جایگاه تفسیر قرآن به قرآن نزد صحابه
۵۲	سنّت عملی صحابه در تفسیر قرآن به قرآن
۵۳	جایگاه تفسیر قرآن به قرآن نزد تابعین
۵۴	سنّت عملی تابعین در تفسیر قرآن به قرآن
۵۵	آسیب‌شناسی روش تفسیر قرآن به قرآن
۵۶	مهم‌ترین تفاسیر قرآن به قرآن
۵۶	○ چکیده
۵۷	○ پرسش
۵۷	○ پژوهش
۵۷	○ منابع برای مطالعه

درس ششم: روش تفسیر روایی در قرآن

۵۹	اهداف درس
۵۹	تعریف روش تفسیر روایی
۵۹	پیشینه روش تفسیر روایی
۶۰	دیدگاه‌های مختلف درباره روش تفسیر روایی
۶۰	۱. استقلال قرآن و بی‌نیازی از روایات در تفسیر
۶۱	۲. مجاز نبودن تفسیر قرآن جز با روایات

۶۱ ۳. دیدگاه اعتدالی
۶۲ دلایل اعتبار سنت معصومان <small>علیهم السلام</small> در تفسیر از دیدگاه قرآن
۶۲ ۱. آیات ناظر به جایگاه معصومان <small>علیهم السلام</small> در تفسیر
۶۵ ۲. آیات ارجاع‌دهنده به تفسیر روایی
۶۷ اعتبار تفسیر روایی
۶۸ ○ چکیده
۶۹ ○ پرسش
۶۹ ○ پژوهش
۶۹ ○ منابع برای مطالعه

درس هفتم: روش تفسیر روایی در آثار اهل بیت علیهم السلام

۷۱ اهداف درس
۷۱ دلایل اعتبار سنت در تفسیر از دیدگاه معصومان
۷۱ ۱. منزلت اهل بیت <small>علیهم السلام</small> در تفسیر نزد پیامبر اسلام
۷۲ ۲. منزلت اهل بیت <small>علیهم السلام</small> در تفسیر، از نگاه خودشان
۷۳ روایات تفسیری پیامبر
۷۴ روایات تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۷۸ روش تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۸۰ ○ چکیده
۸۱ ○ پرسش
۸۱ ○ پژوهش
۸۱ ○ منابع برای مطالعه

درس هشتم: روش تفسیر روایی در آثار صحابه و تابعین

۸۳ اهداف درس
۸۳ دلایل اهمیت و اعتبار تفسیر روایی از دیدگاه صحابه و تابعین
۸۵ پیشگامان تفسیر روایی در دوره صحابه
۸۸ ارزش و منزلت تفسیر صحابه و تابعین
۹۰ آسیب‌شناسی تفسیر روایی
۹۴ مهم‌ترین تفاسیر روایی
۹۵ ○ چکیده
۹۶ ○ پرسش

- پژوهش ۹۶
- منابع برای مطالعه ۹۷

درس نهم: روش تفسیر عقلی در قرآن

- اهداف درس ۹۹
- مفهوم‌شناسی عقل ۹۹
- مفهوم عقل در لغت ۹۹
- مفهوم عقل در اصطلاح ۱۰۰
- مفهوم عقل در قرآن ۱۰۱
- منزلت تعقل از دیدگاه قرآن ۱۰۲
- مفهوم روش تفسیر عقلی ۱۰۳
- بررسی دیدگاه‌ها درباره روش تفسیر عقلی ۱۰۴
- پیشینه روش تفسیر عقلی ۱۰۶
- بررسی تعارض عقل و نقل ۱۰۷
- دلایل قرآنی روش تفسیر عقلی ۱۰۸
- ۱. آیات ناظر به کیفیت فهم قرآن ۱۰۸
- ۲. آیات ناظر به لزوم تعقل و تدبیر در قرآن ۱۰۹
- چکیده ۱۱۰
- پرسش ۱۱۱
- پژوهش ۱۱۱
- منابع برای مطالعه ۱۱۱

درس دهم: روش تفسیر عقلی در آثار اهل بیت علیهم‌السلام

- اهداف درس ۱۱۳
- جایگاه و منزلت عقل از دیدگاه معصومان ۱۱۳
- مفهوم‌شناسی تفسیر عقلی از دیدگاه معصومان ۱۱۴
- بررسی قلمرو عقل در تفسیر از دیدگاه معصومان ۱۱۶
- دلایل روایی روش تفسیر عقلی ۱۱۷
- ۱. سنت قولی معصومان در روش تفسیر عقلی ۱۱۸
- ۲. سنت عملی معصومان در روش تفسیر عقلی ۱۱۹
- بررسی دلایل مخالفان روش تفسیر عقلی ۱۱۹
- ۱. بررسی دلایل قرآنی ۱۲۰

- ۲. بررسی دلایل روانی ۱۲۱
- ۳. بررسی دلایل عقلی ۱۲۴
- چکیده ۱۲۵
- پرسش ۱۲۶
- پژوهش ۱۲۷
- منابع برای مطالعه ۱۲۷

درس یازدهم: روش تفسیر عقلی در آثار صحابه و تابعین

- اهداف درس ۱۲۹
- روش تفسیری صحابه و تابعین ۱۲۹
- دیدگاه صحابه و تابعین درباره روش تفسیر عقلی ۱۳۰
- پیشگامان روش تفسیر عقلی در دوره تابعین ۱۳۱
- آسیب‌شناسی روش تفسیر عقلی ۱۳۳
- مهم‌ترین تفاسیر عقلی ۱۳۵
- چکیده ۱۳۶
- پرسش ۱۳۷
- پژوهش ۱۳۷
- منابع برای مطالعه ۱۳۷

درس دوازدهم: گرایش تفسیر ادبی

- اهداف درس ۱۳۹
- تعریف گرایش تفسیر ادبی ۱۳۹
- اهمیت گرایش تفسیر ادبی ۱۴۰
- مبانی تفسیر ادبی ۱۴۱
- علوم مورد نیاز مفسر در تفسیر ادبی ۱۴۲
- آسیب‌شناسی تفسیر ادبی ۱۴۵
- مهم‌ترین تفاسیر دارای گرایش ادبی ۱۴۷
- چکیده ۱۴۸
- پرسش ۱۴۸
- پژوهش ۱۴۹
- منابع برای مطالعه ۱۴۹

درس سیزدهم: گرایش تفسیر کلامی

اهداف درس	۱۵۱
تعریف گرایش تفسیر کلامی	۱۵۱
پیشینه تفسیر کلامی	۱۵۲
عوامل مؤثر در شکل‌گیری تفسیر کلامی	۱۵۳
مهم‌ترین مسائل تفسیر کلامی	۱۵۵
مبانی تفسیر کلامی	۱۵۸
آسیب‌شناسی تفسیر کلامی	۱۶۰
مهم‌ترین تفاسیر دارای گرایش کلامی	۱۶۱
○ چکیده	۱۶۲
○ پرسش	۱۶۳
○ پژوهش	۱۶۳
○ منابع برای مطالعه	۱۶۴

درس چهاردهم: گرایش تفسیر علمی

اهداف درس	۱۶۵
تعریف گرایش تفسیر علمی	۱۶۵
پیشینه تفسیر علمی	۱۶۶
بررسی دیدگاه‌ها درباره تفسیر علمی	۱۶۷
۱. موافقان تفسیر علمی	۱۶۷
بررسی دلایل موافقان تفسیر علمی	۱۶۹
۲. مخالفان تفسیر علمی	۱۷۳
بررسی دلایل مخالفان تفسیر علمی	۱۷۳
مبانی تفسیر علمی	۱۷۵
آسیب‌شناسی تفسیر علمی	۱۷۶
مهم‌ترین تفاسیر دارای گرایش علمی	۱۷۷
○ چکیده	۱۷۷
○ پرسش	۱۷۸
○ پژوهش	۱۷۸
○ منابع برای مطالعه	۱۷۸

درس پانزدهم: گرایش تفسیر اجتماعی

اهداف درس	۱۸۱
تعریف گرایش تفسیر اجتماعی	۱۸۱
پیشینه تفسیر اجتماعی	۱۸۲
اهمیت تفسیر اجتماعی	۱۸۲
اهمیت قرآن به مسائل اجتماعی	۱۸۳
اجتماعی بودن احکام قرآن	۱۸۳
ویژگی‌های تفسیر اجتماعی	۱۸۴
مبانی و معیارهای تفسیر اجتماعی	۱۸۵
آسیب‌شناسی تفسیر اجتماعی	۱۸۸
مهم‌ترین تفاسیر دارای گرایش اجتماعی	۱۹۰
○ چکیده	۱۹۱
○ پرسش	۱۹۱
○ پژوهش	۱۹۲
○ منابع برای مطالعه	۱۹۲

درس شانزدهم: گرایش تفسیر عرفانی

اهداف درس	۱۹۳
مفهوم‌شناسی تفسیر عرفانی	۱۹۳
پیشینه تفسیر عرفانی	۱۹۴
اهمیت تفسیر عرفانی	۱۹۵
بررسی اعتبار تفسیر عرفانی	۱۹۷
بررسی دلایل موافقان تفسیر عرفانی	۱۹۹
بررسی دلایل مخالفان تفسیر عرفانی	۲۰۰
معیارهای تفسیر عرفانی صحیح	۲۰۱
آسیب‌شناسی تفسیر عرفانی	۲۰۲
مهم‌ترین تفاسیر عرفانی	۲۰۳
○ چکیده	۲۰۴
○ پرسش	۲۰۵
○ پژوهش	۲۰۵
○ منابع برای مطالعه	۲۰۵

منابع و مأخذ ۲۰۷

نمایه‌ها

نمایه آیات ۲۱۵

نمایه روایات ۲۱۹

نمایه اصطلاحات ۲۲۲

نمایه اشخاص ۲۲۴

مقدمه

«كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ؛ (سوره ص، ۲۹) این کتابی است پربرکت که بر تو نازل کرده‌ایم تا در آیات آن تدبّر کنند و خردمندان متذکّر شوند».

قرآن کریم حجت و دلیلی آشکار از سوی پروردگار و هدایت‌کننده به راهی است که استوارترین راه‌هاست، ولی معانی و معارف آن از نظر دلالت در یک سطح و مرتبه نیستند و به دلیل برخی عوامل و ویژگی‌های عارضی،^۱ نیازمند تفسیر و تبیین‌اند. از این‌رو، مفسران، پس از عصر رسالت تاکنون برای فهم معانی و مقاصد آیات قرآن کوشیده و با توجه به استعداد و توانایی خود به مرتبه‌ای از فهم آیات نائل شده‌اند. البته درباره چگونگی تفسیر قرآن در میان آنان اختلاف‌هایی وجود داشته و هر یک براساس مکتب تفسیری خویش، روش و گرایش خاصی را در تفسیر قرآن برگزیده‌اند.

در کتاب پیش رو تلاش شده تا براساس سرفصل مصوب وزارت علوم تحقیقات و فناوری، برای درس روش‌های تفسیری در مقطع کارشناسی، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری بررسی شده و دانشجویان محترم با امتیازها و کاستی‌های هر یک از آنها آشنا شوند. مطالب این کتاب در شانزده درس تدوین یافته است. در درس اول و دوم کلیات روش‌ها و گرایش‌های تفسیری؛ در درس‌های سوم تا یازدهم روش‌های تفسیری قرآن به قرآن، روایی و عقلی و در درس‌های دوازدهم تا شانزدهم گرایش‌های تفسیری ادبی، کلامی، علمی، اجتماعی و عرفانی بررسی شده‌اند. در ذیل هر یک از روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، مفهوم، پیشینه، مبانی، آسیب‌ها و

۱. ر.ک: بابایی و همکاران، روش‌شناسی تفسیر قرآن، ص ۳۶-۴۰.

مهم‌ترین تفاسیر آنها بررسی شده‌اند. در پایان هر درس نیز چکیده، پرسش، پژوهش و منابع برای مطالعه ذکر شده‌اند که توجه به آنها در یادگیری مباحث کتاب حاضر مؤثر است.

در پایان از آنان که در آماده‌سازی این کتاب نقش داشته‌اند، به‌ویژه از ناظر علمی محترم جناب حجت‌الاسلام و المسلمین علی‌اکبر بابایی و نیز از مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور که سفارش دهنده این اثر و حامی آن بوده‌اند، تقدیر و تشکر می‌شود.

درس اول

کلیات ۱ (تعریف مفاهیم)

اهداف درس

- ✓ آشنایی با مفاهیم کلیدی روش‌های تفسیر قرآن؛
- ✓ آشنایی با اهمیت شناخت روش‌ها و گرایش‌های تفسیری.

مفهوم تفسیر و تفاوت آن با ترجمه

«فَسَّرَ» در لغت به معنای روشن نمودن و آشکار ساختن است.^۱ از این رو، کلمه تفسیر از باب تفعیل، بیانگر مبالغه در ایضاح و تبیین است.^۲ کلمه تفسیر غالباً برای اظهار معانی معقول به کار می‌رود چنان‌که خلیل بن احمد فراهیدی (د ۱۷۵ق)، مؤلف کهن‌ترین کتاب لغت، تفسیر را به معنای بیان و تفصیل کتاب دانسته است.^۳ راغب اصفهانی می‌گوید: «فَسَّرَ و سَفَّرَ همان‌گونه که از نظر لفظی قریب هم‌اند، از لحاظ معنایی نیز به یکدیگر نزدیک‌اند؛ با این تفاوت که فَسَّرَ برای اظهار معنای معقول و مفاهیم غیر محسوس و سَفَّرَ برای آشکار ساختن اشیای خارجی و محسوس به منظور دیدن آنها به کار می‌رود، برای مثال می‌گویند: سَفَّرَتِ المرأةُ عن وجهها و أسفرت: زن صورت خویش را آشکار کرد. یا گفته می‌شود: أسفر الصبح:

۱. فراهیدی، کتاب العین، ج ۷، ص ۲۴۷؛ راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۶۳۶؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۵، ص ۵۵؛ فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۴۷۲؛ ابن فارس، ترتیب مقایس اللغه، ص ۷۸۴.
۲. راغب اصفهانی، همان‌جا؛ فیومی، همان‌جا؛ معرفت، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، ج ۱، ص ۱۳.
۳. فراهیدی، کتاب العین، ج ۷، ص ۲۴۷.

سپیده صبح پدیدار شد». ^۱ کلمه تفسیر در قرآن نیز به معنای ایضاح و تبیین به کار رفته است؛ چنان‌که خداوند متعال می‌فرماید: «وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا»؛ ^۲ آنان هیچ مثلی برای تو نمی‌آورند مگر اینکه ما حق را برای تو می‌آوریم، و تفسیری بهتر (و پاسخی دندان‌شکن که در برابر آن ناتوان شوند).

تفسیر در اصطلاح علوم قرآنی، چنان‌که برخی محققان می‌گویند: «عبارت است از بیان مفاد استعمالی آیات قرآن و آشکار نمودن مراد خدای متعال از آن بر مبنای ادبیات عرب و اصول عقلانی محاوره». ^۳ بنابراین، اصطلاح تفسیر تنها محدود به توضیح الفاظ قرآن نیست، بلکه افزون بر توضیح الفاظ و بیان مفاد استعمالی آیات قرآن، کشف مراد خدای متعال از آیات را نیز شامل می‌شود. از این‌رو، علامه طباطبایی، تفسیر را این‌گونه تعریف می‌کند: «تفسیر، بیان معانی آیات قرآن و کشف مقصود و مدلول آنهاست». ^۴ آیت‌الله خوئی نیز در تعریف علم تفسیر می‌گوید: «تفسیر همان آشکار کردن مراد خدای متعال از کتاب عزیز است». ^۵

بنابراین، تفسیر قرآن با ترجمه آن تفاوت دارد. ترجمه قرآن به منزله یکی از مراحل مقدماتی تفسیر است؛ چراکه هدف مترجم، توضیح مفاد استعمالی الفاظ قرآن است؛ در واقع مترجم به کمک لغت، الفاظ را به زبان دیگر بر می‌گرداند؛ برخلاف مفسر که به دنبال کشف معانی پنهان کلام است.

مفهوم تأویل و تفاوت آن با تفسیر

کلمه تأویل، از ریشه «أول» و به معنای رجوع به اصل و مبدأ است. ^۶ کلمه أول از دیدگاه ابن‌فارس (۳۹۵ق) دارای دو اصل و ریشه معنایی است: یکی ابتدای امر؛ و دیگری انتهای امر. ^۷ از این‌رو، به نظر می‌رسد کلمه تأویل در لغت دارای دو معناست: بازگشت به ابتدا و اصل و نیز بازگشت به انتها و غایت.

۱. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۴۷. ۲. فرقان، ۳۳.

۳. بابایی و همکاران، روش‌شناسی تفسیر قرآن، ص ۲۳.

۴. التفسیر هو بیان معانی الآيات القرآنية و الكشف عن مقاصدها و مداليلها (طباطبایی، المیزان، ج ۱، ص ۴).

۵. خوئی، البیان، ص ۴۲۱.

۶. ازهری، تهذیب اللغة، ج ۱۱، ص ۳۲؛ راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۹۹.

۷. ابن‌فارس، ترتیب مقایس اللغة، ص ۵۷.

تأویل در اصطلاح، دارای معانی مختلفی نزد مفسران است که مهم‌ترین آنها بدین شرح‌اند:

۱. تفسیر: از دیدگاه غالب متقدمان، مانند طبری، تأویل با تفسیر مترادف است. سیوطی به نقل از ابو عبیده می‌گوید: «تفسیر و تأویل به یک معنا و همسان‌اند»؛^۱

۲. حمل لفظ بر معنای مرجوح: از دیدگاه برخی متکلمان و دانشمندان علم اصول، تأویل حمل کلام بر معنای مرجوح است. از این رو، لفظ مؤول به لفظی گفته می‌شود که معنای مرجوح آن مراد باشد؛^۲

۳. معنای باطنی: معانی باطنی آیات به دو دسته تقسیم می‌شوند: الف) بطن‌های مرتبط با ظاهر الفاظ؛ ب) بطن‌هایی که از ظاهر الفاظ به دست نمی‌آیند. بسیاری از تأویلات عارفان، صوفیه و باطنیه (اسماعیلیه)، از سنخ معانی باطنی و اشاری‌اند که معمولاً از ظواهر الفاظ به دست نمی‌آیند.^۳ برخی تأویلات معصومان (علیهم‌السلام) نیز از این دسته‌اند؛ ولی تأویلات معصومان (علیهم‌السلام) به دلیل مستند بودن آنها با وحی و عالم غیب پذیرفتنی‌اند برخلاف تأویلات صوفیه که مستند معتبری ندارند و از این نظر، با تأویلات معصومان (علیهم‌السلام) قابل مقایسه نیستند.

تأویل در اصطلاح معنای باطنی، در برخی روایات نیز آمده است. چنان‌که از پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) روایت شده است: «ما فی القرآن آیه الآ و لها ظهر و بطن»؛ هیچ آیه‌ای در قرآن نیست، جز آنکه دارای ظاهری و باطنی است. هنگامی که از امام باقر (علیه‌السلام) معنای روایت یاد شده را پرسیدند، فرمود: «ظَهْرُهُ تَنْزِيلُهُ وَ بَطْنُهُ تَأْوِيلُهُ؛ معانی ظاهری آن تنزیل آن است و معانی درونی آن، تأویل آن».^۴ شایان گفتن است، اگر تأویل در این روایت به معنای عمومیت لفظ آیه (در مقابل خصوصیت نزول) و یا دلالت ثانوی کلام باشد،^۵ اصطلاح بطن، ناظر بر معانی باطنی دسته اول، یعنی بطون مرتبط با ظاهر الفاظ است که نوعی از تفسیر به شمار می‌آید، ولی با توجه به سیاق روایت که فرموده است: «وَ مَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ»، معلوم می‌شود که به این معنا نیست؛

۴. حقیقت خارجی: از دیدگاه برخی مفسران و دانشمندان علوم قرآنی، تأویل به معنای

۱. سیوطی، الاتقان، ج ۲، ص ۱۷۳.

۲. ر.ک: غزالی، المستصفی من علم الاصول، ج ۱، ص ۳۸۳؛ فتحنی درینی، المناهج الاصولیة فی الاجتهاد بالرأی فی التشریع الاسلامی، ص ۱۸۹؛ زیدان، الوجیز فی اصول الفقه، ص ۳۴۱.

۳. ر.ک: شاکر، روش‌های تأویل قرآن، ص ۶۴-۶۶.

۴. صفار، بصائر الدرجات، ص ۱۹۵. ۵. معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ج ۳، ص ۲۸.

حقیقت خارجی قرآن است؛ هرچند مراد آنان از حقیقت خارجی متفاوت است. از دیدگاه ابن تیمیه، خبر دارای یک صورت علمی در ذهن و نفس انسان است و این همان است که «معنا» نامیده می‌شود. این معنا، خود یک حقیقت ثابت در خارج از ذهن و نفس دارد. لفظ، نخست بر معنای ذهنی دلالت می‌کند، سپس به واسطه معنای ذهنی بر حقیقت خارجی دلالت دارد. صورت علمی لفظ، تفسیر است و حقیقت خارجی آن، تأویل.^۱

از دیدگاه علامه طباطبایی تأویل به معنای حقیقت خارجی و عینی قرآن است و از سنخ الفاظ نیست. از این رو، تأویل به آیات متشابه اختصاص ندارد، بلکه همه آیات قرآن را فرامی‌گیرد.^۲ از نظر علامه، نسبت تأویل با قرآن، نسبت روح به جسد و مُمَثَّل با مُثَل است، همان که خدای متعال آن را «کتاب حکیم» خوانده است که همه معارف و مضمون‌های قرآن بر آن مستند است و آن، از سنخ الفاظ و معانی آنها نیست؛^۳

۵. توجیه متشابه: براساس این تعریف، توجیهی که برای هر گفتار یا کردار متشابه (تردید برانگیز) مطرح می‌شود، همان تأویل است؛ تأویل در این معنا، گونه‌ای از تفسیر است که افزون بر زدودن ابهام، ابهام (چند پهلوئی) سخن را برطرف می‌کند.^۴

تفاوت تفسیر و تأویل: تفاوت تأویل و تفسیر در تعریف‌های یاد شده به شرح ذیل است:

در تعریف نخست، تفاوتی میان تأویل و تفسیر وجود ندارد؛ در تعریف دوم نیز تأویل به معنای تفسیر است؛ زیرا حمل کلام بر معنای مرجوح با استناد به قرینه صارف از ظهور، یکی از اصول عقلانی محاوره است. در تعریف سوم نیز تفاوتی میان تفسیر و تأویل وجود ندارد؛ زیرا عمومیت لفظ آیه از مبانی تفسیر است که از آن به «جری و تطبیق» نیز تعبیر شده است.^۵ تأویل، در تعریف چهارم دو نوع است؛ تأویل در نوع اول (دیدگاه ابن تیمیه)، نوعی از تفسیر است؛ چراکه بیان مصداق برای آیات قرآن، گونه‌ای از تفسیر محسوب می‌شود. اما تأویل در نوع دوم (دیدگاه علامه طباطبایی)، با معنای اصطلاحی تفسیر تفاوت دارد؛ زیرا تأویل در این معنا از سنخ الفاظ نیست. در تعریف پنجم نیز تفاوتی میان تفسیر و تأویل وجود ندارد؛ زیرا توجیه متشابه یکی از اصول و قواعد تفسیر است.

۱. ابن تیمیه، الأکلیل فی المتشابه و التأویل، ص ۲۱. ۲. طباطبایی، المیزان، ج ۳، ص ۲۷، ۴۹ و ۵۳.

۳. همان، ص ۵۴.

۴. معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ج ۳، ص ۲۸ و التفسیر و المفسرون، ج ۱، ص ۱۹.

۵. ر.ک: مؤدب، مبانی تفسیر قرآن، ص ۳۰۴.

اهمیت تفسیر

قرآن کریم کتاب هدایت و به تعبیر خود، دارای بیانی روشن است؛^۱ اما آنچه بیش از هر چیز موجب اهمیت و ضرورت تفسیر شده، وجود برخی امور عارضی است که به سه دسته تقسیم می‌شوند:

۱. **اقتضای عمیق بودن معانی قرآن:** نزول حقایق بزرگ عالم غیب در قالب الفاظ و عالم ماده، موجب ابهام در دریافت معنای برخی از آیات قرآن شده است، طبیعی است که این الفاظ گنجایش مفاهیم بلند مرتبه عالم معنا را ندارند؛ چراکه الفاظ، متعلق به عالم ماده‌اند؛ از این‌رو، خدای متعال به پیامبر ﷺ دستور داد تا به تبیین آیات قرآن بپردازد: «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ؛ و ما این ذکر [قرآن] را بر تو نازل کردیم، تا آنچه را به سوی مردم نازل شده برای آنان روشن سازی»؛^۲

۲. **نزول تدریجی:** قرآن کتابی است که به تدریج و در طول ۲۳ سال نازل شده است. در هر مورد، به تناسب شأن نزول، نکاتی بیان داشته که با در کنار هم قرار گرفتن همه آنها از نظر موضوع و هدف، معانی نهائی آن تبیین می‌شود و درک و عمل به آن روشن خواهد شد؛

۳. **اقتضای ساختار:** وجود آیات متشابه، عمومات، مطلقات، مجملات و... در ساختار قرآن، بر اهمیت دانش تفسیر می‌افزاید. قرآن کتابی است که به اقتضای ساختار خود، در بیان احکام عبادی و عملی، عقاید و تاریخ، مطالبش را به‌گونه‌ای خاص بیان داشته و تفسیر و تبیین آنها را برعهده پیامبر اسلام ﷺ و راسخان در علم گذارده است.

مفهوم روش‌های تفسیری و اقسام آن

روش، اسم مصدر کلمه «رفتن» است.^۳ کلمه روش در لغت به معنای طرز، طریقه، قاعده، قانون، راه، هنجار، شیوه، اسلوب و... معنا شده است.^۴ کلمه روش در اصطلاح، به معنای مسیر یا فرایندی است که برای تحصیل یک معرفت یا هدف طی می‌شود. روش در اصطلاح علم تفسیر ناظر به دو مفهوم است:

الف) تعریف خاص: روش تفسیری در این تعریف، به معنای مسیر یا فرایندی است که

۱. نحل، ۸۹؛ نساء، ۱۷۴؛ آل عمران، ۱۳۸؛ فرقان، ۳۳.

۲. نحل، ۴۴.

۳. معین، فرهنگ فارسی، واژه «روش».

۴. دهخدا، لغت‌نامه، واژه «روش».

مفسر آن را در فهم آیات دنبال می‌کند و اختلاف در آن سبب تفاوت در فهم آیات می‌شود و می‌توان از آن با عنوان مستندات یاد کرد که مفسران در فهم و تفسیر آیات قرآن از آن بهره گرفته‌اند.^۱ در این تعریف، بهره‌گیری از منبع یا مستند، نقش اساسی در روش تفسیری دارد. منابع تفسیر با «ابزار» تفاوت دارند، که همان علوم و دانش‌های لازم^۲ مانند: ادبیات، قرائات، اصول فقه و... برای تفسیر هستند.^۳ بر این اساس، تفسیر ادبی و علمی که در آنها از ادبیات و علم به‌عنوان ابزار و دانش مورد نیاز تفسیر قرآن استفاده می‌شود، از روش‌های تفسیر قرآن نیستند. روش‌های تفسیری در این تعریف بدین شرح‌اند:

۱. روش تفسیر قرآن به قرآن: مقصود از آن، تفسیر قرآن به وسیله قرآن است که در آن هر آیه‌ای به کمک و استناد آیات دیگر، اعم از آیات آن سوره، یا آیات دیگر سوره‌ها، تفسیر شود؛ زیرا برخی آیات مبین آیات دیگرند و به تفصیل معانی و محتوای دیگر آیات پرداخته‌اند؛
 ۲. روش تفسیر روایی: مقصود از روش تفسیری روایی، تفسیر قرآن با استناد به روایات و سنت معصومان (علیهم‌السلام) است، خواه روایات پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) که اهل سنت در تفاسیر روایی خود از آن بهره می‌برند، یا روایات امامان معصوم (علیهم‌السلام) که شیعه از روایات آنان نیز افزون بر روایات رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در تفسیر روایی خود استفاده می‌کند؛
 ۳. روش تفسیر عقلی: مقصود از روش تفسیر عقلی، تفسیر قرآن با استناد به درک عقل است؛ چنان‌که مراد الهی با عقل برهانی و اکتسابی آشکار شود؛
 ۴. روش تفسیر عرفانی: تفسیر عرفانی از آن جهت که با استفاده از منبع کشف و شهود، معنا و مراد الهی از آیات قرآن را آشکار می‌کند، به‌مثابه یک روش تفسیری است و از آن جهت که به ابعاد عرفانی آیات توجه دارد و در جهت تبیین آنها می‌کوشد، گرایش تفسیری است؛^۴
- ب) تعریف عام: روش تفسیری در معنای عام، به معنای راهکاری است که مفسر برای فهم و آشکار کردن معنا و مقصود آیات قرآن انتخاب می‌کند. بنابراین، روش، مفهومی راهبردی دارد و بیانگر چگونگی کوشش علمی مفسر در تبیین معنای آیات است.^۵

۱. مؤدب، روش‌های تفسیر قرآن، ص ۱۰.

۲. ر.ک: سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۴۴۹-۴۵۰.

۳. مؤدب، مبانی تفسیر قرآن، ص ۲۱۱.

۴. ر.ک: اسعدی و همکاران، آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری، ج ۱، ص ۲۹۹-۳۰۱.

۵. بابایی، بررسی مکاتب و روش‌های تفسیری، ج ۱، ص ۱۳-۱۴.

بر این اساس، هرگونه تلاش و راهکار مفسر در تبیین مقاصد آیات به معنای روش است. برای مثال، اگر مفسری با استناد به قواعد ادبی به تفسیر آیات پردازد، روش تفسیری او روش ادبی یا اجتهادی ادبی است و اگر به کمک علوم تجربی به تفسیر آیات پردازد، روش او اجتهادی علمی است. روش‌های تفسیری براساس این تعریف، به شرح ذیل‌اند:

۱. روش تفسیری روایی محض؛ ۲. روش تفسیری باطنی محض؛ ۳. روش تفسیری اجتهادی؛
۴. روش تفسیری اجتهادی قرآن به قرآن؛ ۵. روش تفسیری اجتهادی روایی؛ ۶. روش تفسیری اجتهادی ادبی؛ ۷. روش تفسیری اجتهادی علمی؛ ۸. روش تفسیری اجتهادی فلسفی.

شایان گفتن است که از روش‌های تفسیری به «مناهج تفسیری» نیز تعبیر می‌شود. در واقع منهج تفسیری، عنوان عربی «روش تفسیری» است.^۱

مفهوم گرایش‌های تفسیری و اقسام آن

گرایش تفسیری، به معنای علاقه و تمایلات یک مفسر است که حاصل مکاتب تفسیری، عقاید، افکار و تخصص علمی اوست و باعث پدید آمدن ویژگی خاصی در تفسیر او شده و اهم مطالب تفسیری او را رقم می‌زند. از این‌رو، هر مفسری در تفسیر خود از دیدگاه مذهبی، کلامی، فقهی و... یا تخصص خاصی بهره‌مند است که در تفسیر او اثرگذار هستند، و از آن به «اتجاه» نیز تعبیر می‌شود.^۲ از گرایش تفسیری، به «موقف» تفسیری مفسر نیز تعبیر شده است که عقاید او را در تفسیر نشان می‌دهد.^۳ مهم‌ترین گرایش‌های تفسیری عبارت‌اند از: گرایش تفسیر ادبی، گرایش تفسیر کلامی، گرایش تفسیر اجتماعی، گرایش تفسیر علمی، گرایش تفسیر عرفانی و فلسفی.

مفهوم مکاتب تفسیری

کلمه «مکتب» از نظر لغوی در معناهای گوناگونی به کار رفته است؛ چنان‌که هم در معنای مصدر میمی (کتابت و نوشتن)، هم در معنای اسم زمان (زمان نوشتن) و هم در معنای اسم مکان (مکان نوشتن) به کار رفته است.^۴ در برخی موارد نیز کلمه مکتب، در معانی مجازی

۱. همان، ص ۱۶. ۲. معرفت، التفسیر و المفسرون، ج ۱، ص ۲۰.

۳. ایازی، المفسرون حیاتهم و منهجهم، ص ۳۱؛ بابایی، مکاتب تفسیری، ج ۱، ص ۱۸.

۴. دهخدا، لغت‌نامه؛ معین، فرهنگ فارسی؛ معلوف، المنجد، واژه «مکتب».

به کار رفته است؛ به این صورت که در قالب اسم مکان علم و نوشتن به کار رفته، اما از آن نوعی علم یا نظریات علمی اراده شده است. کاربرد کلمه مکتب برای اندیشه‌ها و افکار یک استاد و یا نظریه‌ای در فلسفه، هنر و...، از این حیث است.^۱

مکاتب تفسیری در اصطلاح نیز به معنای «نظریه‌های مختلف مفسران در چگونه تفسیر کردن قرآن است»^۲.

تفاوت مکاتب با روش‌ها و گرایش‌های تفسیری

چنان‌که اشاره شد، مکاتب تفسیری به معنای مطلق نظریه‌هایی است که درباره چگونگی تفسیر قرآن بیان شده‌اند. از این رو، روش‌های تفسیری، نتیجه مکاتب تفسیری هستند؛ به دیگر سخن، مکاتب تفسیری، سبب پدید آمدن روش‌های تفسیری می‌شوند. برای مثال، اگر مکتب تفسیری یک مفسر، اخباری‌گری باشد، روش تفسیری او، روش تفسیری روایی محض خواهد بود. بنابراین، ماهیت مکاتب، نظری است و ماهیت روش‌ها عملی. از نظر منطقی، مکاتب، تعیین‌کننده روش‌های تفسیری هستند و روش‌های تفسیری، زاییده مکاتب تفسیری‌اند.^۳

گرایش‌های تفسیری نیز با مکاتب تفسیری کاملاً تفاوت دارند؛ چراکه گرایش‌های تفسیری به معنای تمایلات خاص مفسران است که بر اثر افکار و عقاید یا تخصص علمی آنها پدید می‌آیند. در حالی که مکاتب تفسیری، نظریه‌هایی در چگونه تفسیر کردن قرآن هستند. هدف مکاتب تفسیری، ترسیم الگویی مناسب برای تفسیر قرآن است، اما هدف روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، ترویج و نشر یک عقیده، تخصص، علم، یا اثبات و رد افکار و نظریه‌هاست.

مفهوم اتجاهات و الوان تفسیری

اتجاهات تفسیری: «اتجاهات»، جمع «اتجاه» و در لغت به سمت و جهت، میل و تمایل^۴ و روی آوردن به سوی چیزی^۵ معنا شده و تعریف‌های اصطلاحی مختلفی برای آن به کار رفته

۱. دهخدا، همان‌جا؛ معین، همان‌جا.

۲. بابایی، بررسی مکاتب و روش‌های تفسیری، ج ۱، ص ۸.

۳. همان، ص ۱۴.

۴. الیاس، فرهنگ نوین، ص ۷۸۱.

۵. سیاح، فرهنگ بزرگ جامع نوین، ص ۱۶۸۳.

است.^۱ به نظر می‌رسد «اتجاهات تفسیری» ترجمه و عنوان عربی گرایش‌های تفسیری باشد؛ **الوان تفسیری**: کلمه «لون» در لغت به معنای صورت و هیئت هر چیز است.^۲ لون شیء به معنی آن چیزی است که باعث تمایز میان آن شیء و غیر آن می‌شود.^۳ بنابراین، کلمه لون به معنای هرگونه ویژگی شیء است که باعث تمایز شیء با غیر آن می‌شود و رنگ یکی از مصداق‌های لون است. بنابراین، «لون تفسیری»، به معنای ویژگی‌های یک تفسیر است که بر اثر مکتب، روش و گرایش تفسیری مفسر پدید آمده است. برای مثال، مفسری که روش یا منهج تفسیری او روایی است، تفسیرش لون روایی دارد.

ضرورت و اهمیت روش‌ها و گرایش‌های تفسیری

اهمیت روش‌ها و گرایش‌های تفسیری به منزله اهمیت دانش تفسیر است؛ چراکه برای کشف مفاد استعمالی و مقاصد آیات قرآن، استفاده از روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، اجتناب‌ناپذیر است. ضرورت و اهمیت روش‌ها و گرایش‌های تفسیری را می‌توان در موارد ذیل خلاصه کرد:

۱. معانی عمیق، دلالت‌های باطنی، ساختار و نزول تدریجی آیات قرآن، اقتضا می‌کنند که برای کشف مفاد استعمالی و مقاصد آیات، از روش‌ها و گرایش‌های تفسیری مختلف استفاده شود. برای مثال، نزول تدریجی و ساختار پراکنده آیات قرآن اقتضا می‌کنند تا برای تفسیر برخی آیات، از روش تفسیری قرآن به قرآن استفاده شود؛
۲. شناخت روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، به دلیل ضرورت اجتناب از تفسیر به رأی که در روایات بر آن تأکید شد،^۴ برای مفسران لازم است. اهمیت شناخت صحیح روش تفسیری، در روایات معصومان علیهم‌السلام به اندازه‌ای است که اگر کسی با روش تفسیر به رأی به تفسیر قرآن پردازد و تفسیرش با واقعیت هم منطبق باشد، اجری نخواهد داشت؛^۵
۳. استنباط علوم منطبق با نیازهای هر عصر، اثبات، یا رد عقاید، نظریات، افکار و...، ایجاب می‌کند تا مفسران از روش‌ها و گرایش‌های تفسیری استفاده کنند. برای مثال، یک مفسر،

۱. ر.ک: بابایی، بررسی مکاتب و روش‌های تفسیری، ج ۱، ص ۱۷.

۲. ابن فارس، ترتیب مقایس اللغة، ص ۸۹۹. ۳. ابن‌درید، جمهرة اللغة، ج ۲، ص ۹۸۸.

۴. ر.ک: ترمذی، سنن، ج ۵، ص ۱۹۹؛ مجلسی، بحارالانوار، ج ۸۹، ص ۱۰۷.

۵. عن الصادق علیه‌السلام: من فسر القرآن برأيه فاصاب لم يوجر وإن أخطا كان ائمه عليه؛ مجلسی، بحارالانوار، ج ۸۹، ص ۱۱۰ و عیاشی، تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۱۷.

برای استنباط آرای فقهی خود لازم است تا از گرایش تفسیری فقهی استفاده کند، یا برای حل مشکلات اجتماعی جامعه از گرایش تفسیر اجتماعی بهره گیرد.

دسته‌بندی روش‌ها و گرایش‌های تفسیری و ساختار کتاب

با توجه به تعریف‌های گوناگون روش‌های تفسیری، دسته‌بندی روش‌ها و گرایش‌های تفسیری نیز متفاوت است. اما منظور از روش‌های تفسیری در این نوشتار، روش‌های مستند به قرآن، روایات معصومان (علیهم‌السلام) و عقل است. روش‌های تفسیری در این کتاب براساس مبنای یاد شده و نیز سرفصل مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری برای تدوین درسنامه روش‌های تفسیری، به سه دسته: روش تفسیر قرآن به قرآن، روش تفسیر روایی، روش تفسیر عقلی و مهم‌ترین گرایش‌های تفسیری نیز به پنج دسته: ادبی، کلامی، علمی، اجتماعی و عرفانی تقسیم می‌شوند. بنابراین، ساختار مباحث کتاب پیش رو، براساس سرفصل یاد شده، که در شانزده درس تدوین شده‌اند، بدین شرح است:

درس اول: کلیات ۱ (مفهوم‌شناسی و اهمیت آشنایی با روش‌ها و گرایش‌های تفسیری)؛

درس دوم: کلیات ۲ (پیشینه روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، سیر تاریخی تفاسیر و...)

درس سوم: روش تفسیر قرآن به قرآن در قرآن؛

درس چهارم: روش تفسیر قرآن به قرآن در آثار اهل بیت (علیهم‌السلام)؛

درس پنجم: روش تفسیر قرآن به قرآن در آرای صحابه و تابعین؛

درس ششم: روش تفسیر روایی در قرآن؛

درس هفتم: روش تفسیر روایی در آثار اهل بیت (علیهم‌السلام)؛

درس هشتم: روش تفسیر روایی در آرای صحابه و تابعین؛

درس نهم: روش تفسیر عقلی در قرآن؛

درس دهم: روش تفسیر عقلی در آثار اهل بیت (علیهم‌السلام)؛

درس یازدهم: روش تفسیر عقلی در آرای صحابه و تابعین؛

درس دوازدهم: گرایش تفسیر ادبی؛

درس سیزدهم: گرایش تفسیر کلامی؛

درس چهاردهم: گرایش تفسیر علمی؛

درس پانزدهم: گرایش تفسیر اجتماعی؛

درس شانزدهم: گرایش تفسیر عرفانی.

در بررسی هر یک از روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، سعی شده تا به مباحثی مانند مفهوم‌شناسی، پیشینه، انواع، مبانی، آسیب‌شناسی و مهم‌ترین تفاسیر آنها، اشاره شود.

○ چکیده

- کلمه تفسیر در لغت به معنای آشکار ساختن و در اصطلاح علوم قرآنی به معنای بیان مفاد استعمالی آیات قرآن و کشف مراد خداوند از آن بر مبنای قواعد ادبیات عرب و اصول عقلانی محاوره است؛
- کلمه تأویل در لغت به معنای رجوع به اصل و مبدأ و در اصطلاح علوم قرآنی دارای معانی مختلفی است؛ از جمله تفسیر، حمل لفظ بر معنای مرجوح، معنای باطنی، حقیقت خارجی، توجیه متشابه و...؛
- مکاتب تفسیری به معنای دیدگاه‌های گوناگون مفسران در چگونه تفسیر کردن قرآن است؛
- روش یا منهج تفسیری به معنای مسیر یا فرایندی است که مفسر آن را با کمک مستندات تفسیر در فهم معانی و مقاصد آیات قرآن دنبال می‌کند؛
- گرایش یا اتّجاه تفسیری، به معنای تمایلات خاص مفسران است که بر اثر افکار، عقاید، تخصص علمی یا مکاتب تفسیری آنان در تفاسیرشان رخ نموده است.

○ پرسش

۱. تفسیر را تعریف کرده و تفاوت آن را با ترجمه بیان کنید.
۲. تأویل را تعریف کرده و تفاوت آن را با تفسیر بیان کنید.
۳. روش تفسیری را تعریف کرده و تفاوت آن را با مکتب تفسیری بیان کنید.
۴. گرایش تفسیری را تعریف کرده و تفاوت آن را با روش تفسیری بیان کنید.
۵. اهمیت روش‌ها و گرایش‌های تفسیری را توضیح دهید.

○ پژوهش

۱. دیدگاه مستشرقان را درباره مکاتب تفسیری شیعه بررسی کنید.

۲. روش‌ها و گرایش‌های تفسیری علامه طباطبایی را در تفسیر سوره یوسف بررسی کنید.
۳. اقسام روش تفسیر قرآن به قرآن را از دیدگاه استاد معرفت بررسی کنید.
۴. درباره عوامل پیدایش اختلاف‌ها در تعریف روش‌ها و گرایش‌های تفسیری تحقیق کنید.

○ منابع برای مطالعه

۱. بابایی، علی‌اکبر، بررسی مکاتب و روش‌های تفسیری، ج ۱.
۲. سبحانی، محمدجعفر، المناهج التفسیریة فی علوم القرآن.
۳. معرفت، محمدهادی، تفسیر و مفسران.
۴. عمید زنجانی، عباسعلی، مبانی و روش‌های تفسیر قرآن.
۵. مؤدب، سیدرضا، روش‌های تفسیر قرآن.
۶. شاکر، محمدکاظم، مبانی و روش‌های تفسیری.
۷. _____، روش‌های تأویل قرآن.
۸. رضایی اصفهانی، محمدعلی، درسنامه روش‌ها و گرایش‌های تفسیری.
۹. علوی مهر، حسین، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری.
۱۰. رستمی، علی‌اکبر، آسیب‌شناسی و روش‌شناسی تفسیر معصومان علیهم‌السلام.